

ЭРКИНБЕКОВА А.Э
Ж.Баласагын атындагы КҮУ
Эркинбекова А.Э
КНУ . Ж. Баласагына
ERKINBEKOVA A.E.
KNU J. Balasagyn

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА СОМАТИЗМОВ В ЭПОСЕ «МАНАС»

«Манас» эпосундагы соматикалык лексиканын которулуш өзгөчөлүктөрү Translation peculiarities of somatic units in epic “Manas”

Аннотация: Жалпы көлөмү 500 миң сапты түзгөн "Манас" кыргыз эпосу алыскы миң жылдыкта элдин күнүмдүк турмушунун энциклопедиясы болуп саналат. Демек, анын сөз байлыгы, ар кандай сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын тизмеси ар дайым лингвисттердин көңүлүн буруп келген. Соматизмдерди (адамдын сырткы келбетин сүрөттөө) лингвистикалык мазмунда изилдөөгө, окутууга маани берип жаткандыгы акыркы мезгилдеги илимий адабияттардын тизмесинен байкалып келет. Бул макалада "Манас" эпосундагы каармандардын сырткы келбетин соматикалык маанидеги сөздөр менен мисалдары келтирилген жана алардын которулуш өзгөчөлүктөрү каралган.

Аннотация: Кыргызский эпос «Манас» с общим объемом в 500 тысяч строк является энциклопедией быта и жизни народа в далеком тысячелетии. Поэтому его лексика, перечень разнообразных слов и словосочетаний всегда привлекал внимание лингвистов. В последнее время в научной литературе наблюдается большое число исследований по использованию соматизмов (описание внешности человека) с точки зрения лингвистического содержания. В данной статье исследуются примеры описания внешности человека и персонажей эпоса «Манас» с помощью соматических слов и их особенности в переводе.

Abstract: The Kyrgyz epic "Manas" with a total volume of 500 thousand lines is an encyclopedia of everyday life and life of the people in the distant millennium. Therefore, his vocabulary, a list of various words and phrases have always attracted the attention of linguists. Recently, there has been a large number of studies in the scientific literature on the use of somatisms in terms of linguistic content. This article examines examples of describing the appearance of a person and characters in the epic "Manas" using somatic units and their translation peculiarities.

Урунттуу сөздөр: соматизмдер; соматикалык фразеологизмдер; соматикалык лексемалар; соматикалык компоненттер; фразеологиялык бирдиктер

Ключевые слова: соматизмы; соматические фразеологизмы; соматические лексемы; соматические компоненты; фразеологические единицы (ФЕ).

Keywords: somatisms; somatic phraseology; somatic tokens; somatic components; phraseological units.

19-20-кылымда глобалдашуу, маданий байытуу жана интеграция маданияттар аралык баарлашуу чөйрөсүндөгү маселелерди, атап айтканда, белгилүү бир тилдин лексикасын үйрөнүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу менен байланышкан маселелерди толеранттуу чечүүнү талап кылды, мунун аркасында лингвистикалык жана маданий билимдер байып жатат. Мындай байытуу коммуникативдик лингвистиканын ар кыл маселелерин чечүүдө жана максаттарына жооп берет, ошондой эле чет тилин жигердүү өздөштүрөт. Соматикалык лексиканы изилдөөгө тилчилердин ушунчалык жакын көңүл бурушу ушуну менен түшүндүрүлөт.

Соматикалык лексика (грек тилинен soma –дене, тулку)- бул кайсы тилде болбосун лексикалык топтордогу салыштырма-тарыхый, структуралык-салыштырма жана маданий лингвистикалык иштеринде уникалдуу, эң эле кеңири тараган изилдөө объектиси болуп саналат. Соматикалык лексикаларды кайсы лингвист кайсы тилде болбосун лексико-тематикалык тутумунда биринчилерден кылып белгилешет. [1]

Макалада "Манас" эпосундагы соматикалык лексикаларынын колдонуу жана которулуш өзгөчөлүкөрү жөнүндө сөз болот. Макаланын негизги аналитикалык объектилери - дене мүчөлөрүнүн аттары, алардын тышкы жана ички өзгөчөлүктөрү, семантикалык, каймана маанидеги сөздөр. Мисалы: маңдайы жазы, башы кууш, кең далы, кочкор тумшук, кош кыш - узун кирпич, ай чырайлуу - ай жүздүү, көзү тикендеген көз, ачуу ооз, эрди калың, короз мойун, ашпак эт - ак тери, карагат көздөр, бото көз ж.б Соматика термини биологияда жана медицинада "адамдын денеси менен байланышкан, тулку" деген мааниде колдонулат жана "акыл-эс" түшүнүгүнө каршы келет. Бул термин лингвистикалык колдонууга биринчи жолу Фин-угор таануу илиминде Ф.О.Вакк тарабынан киргизилген, ал эстон тилинин фразеологиялык бирдиктерин адам денесинин бөлүктөрүнүн аталыштары менен карап, аларды соматикалык деп атаган. Ал соматизмдер фразеологизмдердин эң байыркы катмарынын бирине кирет жана эстон тилинин фразеологиялык бирдиктеринин эң көп колдонулган бөлүгүн түзөт деген жыйынтыкка келген. [2]

Адамды изилдөөгө байланыштуу илимий билимдердин ар кандай тармактарын изилдөөчүлөрү катары, “билимди калыптандыруу куралын жана аны менен иштөө жөндөмүн өздөштүрүп, адам биринчи кезекте өзүнө жакын болгон түшүнүктөрдү сөздөр менен туюнтуп берген. Адамдын денеси байкоо жүргүзүү жана изилдөө үчүн эң жеткиликтүү объектилердин бири болуп чыкты жана адамдын денесинин бөлүктөрүн белгилеген сөздөр адамдын аң-сезиминин өзү сыяктуу байыркы замандан бери бар”. [3] В.А.Власованын айтуусунда: “Ушул убакка чейин дененин кээ бир бөлүктөрүн: **башын, колун, бутун, көзүн, кулагын, оозун** кантип атоону билбеген адамдар табылган эмес ... Соматизмдер ар кандай адамзат коомунда зарыл болгон түшүнүктөрдүн жана мамилелердин чөйрөсү, ошол себептүү ансыз адамдардын пикир алышуусун элестетүү кыйын. Жана ошондой эле “соматикалык лексика "колдонуунун жогорку жыштыгы жана негизги семалардын көп санына негизделген өнүккөн полисемия" менен айырмаланат”- деп белгилейт. [4]

Фразеологияда фразеологиялык бирдиктердин өзгөчө тобу - соматикалык фразеологиялык бирдиктер айырмаланат. Соматизм компоненти - бул адамдар менен жаныбарлардын денесинин бөлүктөрүн билдирген фразеологиялык бирдиктин курамдык бөлүгү. Анализ көрсөткөндөй, кыргыз жана англис фразеологизмдеринде эң көп чагылдырылган соматизмдер – функционалдык жактан айкын болгон адам денесинин сырткы бөлүктөрүнүн аттары. Алар, **баш/head, бет/face (мурун/nose, көз/eye, ооз/mouth, кулак/ear) жана кол/hand, бут/foot.** [5] Соматикалык аталыштардын катышуусуз, эч бири лексиканын семантикалык топтору, анын ичинде кыргыз жана башка түрк тилдеринин фразеологиялык бирдиктери. Мисалы, мындай фразеологизмдердин бир бөлүгү катары: **Ала көөдөн-** 1.Барбалактаган ак көңүл, оюнда арамдыгы жок; 2. Мактанчаак, курулай күүлөнгөн, жеңил мүнөз, **Башын куттуктоо-** кандайдыр бир жагымсыз начар иштен (катуу оорудан, чоң кырсыктан, узак жолдон ж.б.) аман калган адамга сый көрсөтүү иретинде кийим-кече кийгизүү, же бир нерсе тартуулоо, **жүрөгү тоо** -кебелбеген, кенебеген, эч коркконду билбеген, солк этпеген, баатыр. [6]

“Манас” эпосу кыргыз элинин оозеки маданиятанынан эн мыктысын жана баалусун өзүнө алып, кыргыз адабий тилинин фразеологизмдери жалпы тилдин калыптанышында жана өнүгүшүндө, лексиканы байытууда маанилүү ролду ойногон жана ойноп келет. Эпостун ар бир сөзү маанилүү жана мазмундуу. Анда

гиперболаны, эпитеттерди жана бардык жерде; салыштыруу, метафора, афоризм, экспрессивдүү иштөө каражаттары колдонуу кеңири жайылган. Эпостун поэтикалык структурасынын лексикасында соматикалык компоненттердин маанисин жогору баалай алабыз. Соматизмдер кеңири таралган "Манас" эпосунда, анын образдарын, каармандарды сүрөттөөдө жана алардын образдарын жаратууда колдонулган. Ал эми келишкен сулуу эпостун баш каарманы болгон Каныкейди С. Орозбаковдун вариантында төмөндөгүчө баяндалат:

Жазык **мандай** кара **көз**, Ай чырайлуу, бото **көз**, Жатык
тилдүү, ширин сөз, Кызыл **жүзү** нурданган,

Аркасы кайкы, аркар **төш**, Кыпча **бели** буралган. [7]

Бул изилдөөдө "Манас" эпосундагы соматизмдердин функционалдык өзгөчөлүктөрүнө, ошондой эле "тышкы / ички" оппозицияга негизделген төмөнкү классификациясы сунушталат. Жана алардын англис тилине которулушун карайбыз.

Дененин ар кандай бөлүктөрүнүн аттары - сомонимикалык лексика (грек тилинен алынган "дене" жана опута "ысым, ат"). Сомонимикалык лексикага адамдын денесин, баш жана анын бөлүктөрүн аттары, адамдын моюнунун жана денесинин аттарын, жогорку жана төмөнкү аяктарынын аттарын билдирген сөздөр кирет. Мисалга алсак: манасчы С. Орозбаковдун вариантындагы баатыр Манастын портретин сүрөттөөдөгү соматикалык элементтер:

Мандайы жазы, **башы** кууш His **forehead** is wide, his **head** is like a wedge;

Бар **боюнда** турат тууш Power is in his whole **body**;

Кочкор **тумшук**, кош **кирпик** **Humpbacked**, long **eyelashes**;

Көркү калча **көзү** тик His **look** is formidable, his **gaze** is piercing;
Big mouth, under the **eyebrows** - a break;

Жалаяк ооз, жар кабак He looks like a hero

Эр мүнөзү көрүнөт [8;20].

Эпостогу айрым соматикалык лексикалар өзүнүн функционалдык милдети боюнча түз маанини бербестен болуп жаткан окуяны көркөмдөп сүрөттөөгө өбөлгө түзгөн:

Балтыры сыйса жерине If he steps on his land

Балакет болоор көбүнө [8;34] It will be disaster

Ички органдардын аталыштары - сплахонимикалык лексика (грек тилинен. Splanchna «ички» жана онима «аты») жана кан айлануу системасынын лексикасы ангионимикалык лексика (грек тилинен Angeion «кан тамыр» жана онима «ысым, ат»). Бул сөздөр тобуна ички органдардын аттары жана тамак сиңирүү жана дем алуу органдарынын аттары кирет. Алсак "Манас" эпосунда **каны суудай төгүлдү, кан төгүү** сыяктуу фразеологиялык бирдиктери көп колдонулат, бул- аябай "кыргын салуу", "өлтүрүү" деген маанини берет. Мисалы, Саякбай Каралаевдин вариантында төмөндөгүчө айтылат:

Калың кыргыз, аргындын Оң колуна кара кан кармай түшкөнү-
Каны суудай ташыды Кармашууга жоо болсо,

Каракан түшүп эсине Кара кандай агызып

Калын журттар жашыды [9;19] **Канын** төгөм дегени [9;99] Ал эми
ушул эле саптарын англис тилинде которгондо саптар мазмунуна жараша
маанисин өзгөрткөн жок:

Blood of the numerous Argin Kyrgyz

Flowed like a river,

Longing for their Karakhan?

So many people wept. [11; 80]

Скелеттин компоненттеринин аталышы - остеонимикалык лексика (грек тилинен. Osteon "сөөк" жана онима "ысым"). Соматикалык лексиканын бул тобуна жалпысынан адам денесинин скелет тутумунун аттары, баштын, сөңгөктүн, төмөнкү жана жогорку кол сөөктөрүнүн аттары кирет. Мисалы, Жайсан Үмөт уулунун "Айкөл Манас" чыгармасында болуп жаткан кыргын согушту адамдардын табыштарын соматикалык элемент **сөөк** аркылуу чагылдырат:

I'm crossing the field of the battle alone,
There are many hills that are all made of **bone**
And I turned their bodies in a mash-

Pieces of flesh, **bones** and tendons were all over the place. [10]

Саякбай Каралаевдин төмөнкү саптарын мисалга алсак сөөк сөзүнүн мааниси өтмө мааниде, бир нерсенин запкысы, кыйынчылыгы катуу таасир этүү, жанына катуу, көкөйүнө тийүү дегенди түшүндүрөт: Сай-**сөөктөн** өттү го,

Бөйрөктөн салган айзасы

Ушунда Сыргак болбосо,

Жарбайт беле мүрөктү [9;89]

Сезүү органдарынын аттары - сенсонимикалык лексика (латынча *sensus* "сезүү, туюу" жана грекче *опута* "ысым"). Бул топко кирген сөздөр объектилердин тиешелүү денотативдик чөйрөсүнө таандык болушуна жараша бөлүштүрүлөт. Буга көрүү органдарынын, угуу органдарынын, жыт, даам жана туюу органдарынын аттары кирет. Мсалы, төмөнкү Сагынбай Орозбаковдун саптарында соматикалык лексикалар аркылуу каармандардын абалын жана алардын эмоциясын байкаса болот.

Коркконунан Жакыптын

Жүрөгү оозго тыгылды [8;39]

Айкөл Манас баланын

Жалыны чыкты **көзүнөн**

Көргөндө **көзү** кубанып

Ашуу ашып таш басып,

Адам денесинин бөлүктөрүнө тиешелүү сөздөр үчилтиктин үч бөлүгүндө тең көп кездешет: "Манаста", "Семетейде", "Сейтекте" жана ошондой эле жомокчулардын оозеки сүйлөө куралы болуп саналат. "Манас" эпосунун соматикалык лексикасы жана фразеологиясы лингвист үчүн сөзсүз илимий кызыгууну жаратат, алып жүрүүчү, тилдин жаратуучусу - адамды, анын курчап турган дүйнөнүн чындыгы менен жана бул дүйнөдө өзү менен байланышын түшүнүүгө жардам берет. Эпикалык чыгармадагы лексиканын жана фразеологизмдин соматикалык компоненттери да тирүү кыргыз тилинин байыркы доордон бүгүнкү күнгө чейинки өнүгүшүнүн чагылдырылышы болуп саналат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Богданова А. Ф. Исторические изменения во фразеологических единицах русского языка с компонентом «голова» (по материалам словарей XVIII– XX вв.)
- // Актуальные проблемы лингвистической семантики. Калининград, 1998. С. 34– 38;
2. Вакк Ф. О. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке: Автореферат дис. ... канд. филол. наук. Таллин, 1964.
3. Бердникова Т.А. Лексико-фразеологическое поле соматизмов (на материале архангельских говоров): Автореферат дис. ... канд. филол. наук. М., 2000. С. 19.
4. Власова Н. А. Фразеологическое гнездо с вершиной «глаз» в общенародном языке и говорах: Автореферат дис. ... канд. филол. наук. Орел, 1997. С. 27.
5. <http://www.gramota.net/materials/1/2013/6/1.html>; Соматизм как компонент фразеологической единицы русского и английского языка.
6. Осмонкулов А., Акунова А.Р. «ӨНӨР АЛДЫ – КЫЗЫЛ ТИЛ» (ЖОЖдун студенттери үчүн түзүлгөн фразеологиялык минимумдун түшүндүрмө сөздүгү) 1 китеп Бишкек 2007
7. Орозбаков С. Манас 1 китеп Фрунзе: Кыргызстан, 1978
8. "Манас кыргыздардын баатырдык эпосу" С. Орозбаковдун варианты (кыргыз башкырт тилдеринде) Уфа: Китап-2016
9. А. Жайнакова, А. Акматалиев "Манас баатырдык эпос" Саякбай Каралаевдин варианты боюнча Бишкек: Турар 2010
10. Aikol Manas By Jaisan, Son of Umot Received from the living spirit and put down on paper by Mariam, Daughter of Musa English translation by Adilet-Sultan Meimanaliev Bishkek, 2014

11. <http://www.silkroadfoundation.org/folklore/manas/manasintro.html> The Kyrgyz Epic Manas Selections translated, introduced and annotated by Elmira Kõçũmkulkizĩ Ph.D. Candidate in Near and Middle Eastern Studies University of Washington (Seattle)
12. Толубаев М. Название частей тела человека в кыргызском языке-Бишкек Илим,1991.
13. <https://el-sozduk.kg/>
14. <https://context.reverso.net/>

Рецензент: Жумалиева Г.Э. - филология илимдеринин кандидаты, Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин доценти.